

Petri Çebotar - Ion Dron, *Gagauzça-Rusça-Romunca Sözlük*, Chişină 2002, 740 s.

Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Gagavuz Türkçesi, bugün, Moldova'ya bağlı özerk bir bölge olan Gagavuz Yeri başta olmak üzere, Ukrayna, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya gibi ülkelerde konuşulmaktadır. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde yaşanan iç göçlerle Kazakistan ve Kuzey Kafkasya gibi bazı ülke ve bölgelere yerleşen Gagavuzlar, dillerini ve kültürlerini bu bölgelere de taşımışlardır. SSCB'nin 1989 yılında yapılan son nüfus sayımında Gagavuz nüfusunun 200.000 civarında olduğu tespit edilmiştir. Günümüzün BDT ülkelerinde ise 2000 yılı itibariyle bu sayının 230.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Diğer ülkelerdeki Gagavuz nüfusuyla ilgili resmî bir bilgi bulunmamakta, sadece birbirini tutmayan bazı tahminler ortalıkta dolaşmaktadır.

Kullanıcısı giderek azalan Türk lehçelerinden biri olan Gagavuz Türkçesi, Rusça ve Moldovanca (Romence) ile birlikte resmî dil olarak kullanıldığı ve 180.000 Gagavuzun yaşadığı Gagavuz Yeri'nde bile lâayık olduğu yeri henüz alamamıştır. Eski Sovyet coğrafyasının tümünde olduğu gibi, Gagavuzların yoğun olarak yaşadığı Moldova ve Ukrayna'da da Rusça gücünü ve etkisini büyük ölçüde korumaktadır. Bu ülkelerde eğitim, basın, yayın alanlarında birinci dil hâlen Rusçadır. Daha önemlisi günlük konuşma dili olarak da büyük ölçüde Rusça kullanılmaktadır. Bu sebeple Gagavuz Türkçesinin geleceğini teminat altına almak için eğitim hayatına hâkim kılınması, konuşma ve yazı dili olarak kullanılmasının teşvik edilmesi gerekmektedir.

Uzun yıllar neredeyse bütün kullanıcıları arasında ikinci hatta üçüncü dil olarak ev ve yakın çevre içinde bir konuşma dili olarak varlığını sürdüren Gagavuz Türkçesinin ilk defa yazıda kullanılmaya başlaması, 20. yüzyılın ilk yarısında Romanya'nın Basarabya'yı kontrol ettiği döneme rastlamaktadır. Moldova'nın Sovyetler Birliği'ne katılmasının ardından Gagavuz Türkçesi bir müddet fark edilmemiş, ancak bazı Gagavuz aydınlarının çabaları ile 1950'li yılların sonunda bir yazı dili hâline getirilmiş ve 1960'lı yılların başında kısa bir dönem de olsa ilköğretimde eğitim-öğretim dili olarak kullanılmıştır.

Son elli yıllık dönemde Gagavuz Türkçesiyle 60-70 kadar kitap basılmış, 5-6 kadar süreli yayın çıkarılmıştır. Kiril alfabesini bırakarak Lâtin alfabesine geçen Gagavuz Türkleri bugün de kendi dilleriyle kitap basmaya, gazete ve dergi çıkarmaya devam etmektedirler. Son yıllarda gelişen serbestlik ortamı içinde Gagavuz Türkçesi, radyo ve televizyon yayınlarında da kullanılmaktadır.

Gagavuz Türkçesinin söz varlığı ilk olarak, V.A. Moşkof, *Nareçiya Bessa-*

rabskih Gagauzov, (Radloff, “Proben” Bd.10, St. Petersburg 1904) adlı eserin *Gagauzskiy Slovar* bölümünde yer alan 114 sayfalık Gagavuz Türkçesi-Rusça sözlükle tespit edilmiştir. Daha sonra Mihail Ciachir’in *Dic_ionar gagauzo (tiurco)-român*, (Chişinău Tiparul Moldovenesc, 1938) adlı 112 sayfalık Gagavuz Türkçesi-Romence sözlüğü yayımlanmıştır. Ancak Gagavuz Türkçesinin en derli toplu ilk önemli sözlüğü N. A. Baskakov’un yönetiminde G.A. Gaydarci, E.K. Koltsa, L.A. Pokrovskaya, B.P. Tukan tarafından hazırlanan *Gagauzkogo-Russko-Moldavskiy Slovar*, (Moskva, 1973) adlı 604 sayfalık Gagavuzca-Rusça-Moldovanca sözlüktür. Bu eser, daha sonra İsmail Kaynak ve A. Mecit Doğru tarafından *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (KB yay., Ankara, 1991) adıyla Türkiye Türkçesine de çevrilmiştir¹. Bu sözlüğün yayımının üzerinden 30 yıl geçmiş, bu arada değişik boyutlarda ve farklı amaçlara yönelik 10 kadar Gagavuz Türkçesi sözlüğü yayımlanmıştır. Ancak bu sözlüklerin hiçbiri son gelişmelerle ortaya çıkan yeni ihtiyaçları bütünüyle karşılama iddiasında ve yeterliliğinde olmamıştır.

Özellikle Gagavuz Yeri’nin kurulması ve Lâtin alfabesine geçilmesinden sonra yeni bir sözlük ihtiyacı daha da artmıştır. Bu beklentiyi karşılamak için bir süredir yapılan çalışmalar nihayet beklenen sonucu vermiş bulunuyor; Petri Çebotar ve Ion Dron imzasıyla çıkan bu sözlüğün redaktörlüğünü İvana Bankova, sözlük projesinin başkanlığını, yani önderliğini ise Lübov Çimpoeş üstlenmiştir. Sözlüğün ilk sayfasında *Gagauzların bilimi hem kültürası yardım hem ilerlemäk fondu “KAYNAK”* adlı bir kuruluştan söz edilmektedir. TİKA Moldova temsilciliğinin eserin basımına verdiği destek ilk sayfalarda belirtilmektedir. 1973 yılında yayımlanan sözlüğün yazarlarından ikisi bugün artık hayatta değildir. Kadirşinashlık gösterilerek bu yeni sözlük “Raametli G.A. GAYDARJİ’nin hem E.K. KOLTA’nın aydın adlarına” armağan edilmektedir.

Sözlüğün “Ön söz” bölümünde bu yeni sözlük şöyle tanıtılmaktadır: “Bitki (son) onbeş yılın içindä gagauz dilinin kullanmak sferası (sahası) genişledi: açıldılar gazetalar hem jurnallar, başladılar çıkmaa radio hem televizıya kolverimleri (yayımları), kuruldu Gagauz Millet teatrusu (tiyatrosu). Ama en maanalı iş var nasıl sayılsın (sayılabilir) o, ani gagauz küülerindä enidän açıldı klaslar (sınıflar), neredä (buralarda) obyekt (ders) olarak üüreniler ana dili hem literatürası (edebiyatı). Gagauziyada gagauz dili kabledildi bir ofi_sial (resmî) dil gibi. Bu yıllarda Gagauz dili başladı taa intensiv (yoğun) kontaklaşmaa (bağlantılar kurmaya) en yakın senselä (akraba) dillän - türkçeylän. Peydalandı (ortaya çıktı) bir bölük eni alınma hem düzülü laf, angılarını (bazılarını) geldi vakıt geçirmää sözlüklerä.

1. Gagavuz Türkçesinin sözlükleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Nevzat Özkan, “Gagavuz Türkçesinin Sözlükleri Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz/2, 2001, S.12/2, s.749-760.

1993-tä gagauz dili geçirildi latin grafikasına (alfabesine). 1995-dä kaavilendi eni orfografiya (imlâ) kuralları. Bu eniliklerä uygun, läâzım oldu hazırlamaa bir sözlük, neredä gösterilsin şindiki gagauzçanın leksika zebillii (söz varlığı).

Elinizdeki sözlüün temelinä koyuldu ГАГАУЗЧА-РУСА-МОЛДОВАНЖА “Gagavuzca-Rusça-Moldovanca Sözlük” (avtorlar [yazarlar]: G. Gaydarji, E. Kol_sa, L. Pokrovskaya, B. Tukan – Moskva, 1973). Bundan kaarä, kullanıldı başka sözlüklär, kiyatlar (kitaplar), folklor toplumnarı (derlemeleri).

Hazırlayannarın neetinä görä, bu sözlük faydalı olur üüredicilerä hem üürenicilerä, studentlerä (yüksek okul öğrencilerine) hem kultura zaametçilerine - hepsinä, kim merak eder gagauz dilinnän.

Bu bilgilerin ardından sözlüğün düzeni ile ilgili açıklamalara yer verilmektedir.

Ön söz bölümünde de belirtildiği gibi, bu sözlük 1973'te yayımlanan Gagavuzca-Rusça-Moldovanca sözlüğün 30 yıl sonra genişletilerek ve yeniden düzenlenerek hazırlanmış bir baskısıdır. Bu sebeple, iki sözlüğün karşılaştırılması hem iki eserin de daha yakından tanınmasına katkıda bulunacak hem de bundan sonra yapılacak yeni basımlara ve yeni çalışmalara fayda sağlayacaktır. Söz konusu iki eserden ilki basım yılı olan 1973 ile, ikinci eser de aynı şekilde basım yılı olan 2002 ile gösterilecektir.

İlk eserle ikinci eser arasında hemen fark edilen ilk önemli değişiklikler ad ve alfabe konusundadır. 1973'teki *Moldovanca* adı, 2002'de *Romınca*, *laflık* sözü ise *sözlük* şekline sokulmuştur. Bugün artık Gagavuz Türkçesi gibi, Moldovanca / Romence de Lâtin alfabesiyle yazılmaktadır. Bu sebeple kelimelerin alfabetik dizilişi, Kiril alfabesi sırasından Lâtin alfabesi sırasına döndürülmüştür. 1973'te 11500 laf olarak kaydedilen kelime sayısı, 2002'de 12000'e çıkarılmıştır.

Kelime sayısındaki artış büyük ölçüde, Türkiye Türkçesinden Gagavuz Türkçesine geçtiği kabul edilen kelimelerle ilgilidir. Bu yeni kelimelerden tespit edebildiklerimiz 2002 yılı baskısında yer aldıkları sayfa numaraları ile şunlardır: *altbilinç* 34, *amaç* 35, *anıt* 38, *baamsız*, *baamsızlık* 68, *basım*, *basım evi*, *basınç* 75, *başkan* 78, *bayan* 80, *belirti* 83, *bilim*, *bilinç*, *bilinçli*, *bilinçsiz* 91, *bitki* (nebat anlamında) 95, *devirim* 191, *duygusal* 223, *işlem* 327, *konum* 410, *kural* 428, *milletçi*, *milletçilik* 468, *olay*, *olumnu*, *olumsuz*, *oluş* 492, *önem*, *önemli*, *önemni* 500, *özel*, *özelleştirmää*, *özellik* 504, *soru*, *sorum*, *sorumnu* 599, *toptan* 666. Ancak Gagavuz Türkçesine Türkiye Türkçesinden geçen kelimeler bunlardan ibaret değildir. Sözelimi *ön söz* gibi elimizdeki sözlüğün bir bölüm başlığı olan bir

kelime bile kayda geçirilmemiştir. Aynı şekilde “Ön söz” bölümünde kullanılan *intensiv* gibi Rusça, *kontakt+laşmaa* gibi Rusça ödünç bir kelimedenden türetilmiş bir başka kelime, *düzülü* ve *zebillik* gibi Gagavuz Türkçesine has iki kelimenin de sözlük bölümünde yer almadığı görülmektedir. Bu sebeple 2002 basımı sözlüğün, 1973’ten sonraki otuz yıllık arada yayımlanan eserleri taramak ve konuşma diline yeni giren kelimeleri kayıt altına almak bir yana eskiden beri kullanılan pek çok kelimeyi de göz ardı ettiğini söylemek hiç de yanlış olmaz.

Bizzat metinlerden ve ağızdan derlediğimiz pek çok kelimenin sözlüğe girmediğini gördük. Bunlardan bazıları şunlardır:

Aarı: eşek arısı. **Alaşa:** bir tür at. **Alyumin:** alüminyum. **Anmak taşı:** anıt. **Anmak yapısı:** türbe. **Antologiya:** antoloji. **Averi:** evin oturduğu alan. **Ayak yolu:** tuvalet.

Balaur: mitolojide kanatlı yılan. **Batyüşka:** ağabeyciğim anlamında bir hitap ifadesi. **Beret:** belge. **Bertilmaa:** berelenmek, burkulmak. **Bukunist:** sahaf. **Büyüm:** bitki.

Cilimeik: küçük parmak.

Çemodan: saat. **Çergi:** çadır. **Çolpan:** venüs gezegeni. **Çontuk:** kertik. **Çorlan:** bir tür bitki adı. **Çufa:** çuha.

Dalbınmaa: çırpınmak. **Deklarativ:** ilan, reklam. **Delikat:** nazik. **Derviş:** alçak gönüllü, azla yetinen. **Deviz:** parola. **Diament:** elmas. **Dieta:** diyet, perhiz. **Dilburan:** şıranın şaraba dönüşmeden önceki hâli.

Ekspeditur: taşıyıcı.

Fakt: olay. **Fanatik:** fanatik. **Folklor:** folklor. **Gomorar:** ücret. **Gore:** acı, keder. **Gospodin:** bey, beyefendi. **Görüşüklü:** güzel, yakışıklı. **Gumanizma:** humanizm. **Günehkâr:** günahkâr. **Güzçü:** krizantem.

Har: sıcak, kızgın. **Hirurg:** cerrah. **Hor:** adı, değersiz. **Hor:** koro. **Hoşbet:** hoş baht, talihli. **Hotar:** sınır. **Hoys:** at için kullanılan bir ünlem. **Hrom:** krom. **Hronika:** kronik, gündelik yazı. **Hurda:** hurda. **Hükümet:** hükümet.

İhlam: ilham. **İzvor:** kaynak, memba.

Kantarlı: ölçülü, yerli yerinde. **Karçev:** mahkum. **Karnaval:** karnaval. **Kartina:** tablo, resim. **Kayırim:** evlek. **Kılınmaa:** yaltaklanmak. **Kıyın:** zalim, gaddar. **Komediant:** komedyen. **Kompot:** komposto. **Konsert:** konser. **Korrespondent:** muhabir. **Korset:** korse. **Koşkaan:** kamışın kök kısmı. **Kultura:** kültür. **Kuriçka:** peksimet.

Lam: demir küskü. **Lääm:** bk. Lääzım, lâzım. **Lingvist:** dilci. **Litografya:**

taş basmacılık.

Mabet: mabet. **Mahkulluk:** makullük. **Manera:** tarz. **Mavzoley:** mozole. **Mayıllı:** meyilli. **Melodiya:** melodi. **Meşter:** usta. **Meteor:** meteor, göktaşı. **Monografiya:** monografi. **Montaj:** montaj. **Muhanat:** cimri. **Muzey:** müze. **Müjik:** köylü.

Nol: sıfır. **Nuur:** lor peyniri.

Obalak: göz çukuru. **Oçerk:** özet. **Optimist:** iyimser. **Original:** orijinal. **Otak:** otağ, büyük çadır.

Peçka: soba. **Personaj:** kişilik. **Pihti:** pıhtı. **Piiriz:** perhiz.

Radikal: radikal. **Rayon:** bölge. **Rız:** rızık, kazanç.

Sınık: kırık. **Simbol:** sembol. **Sirnik:** kibrit. **Situatsiya:** durum, vaziyet.

Şalvir: şirret, dolandırıcı. **Şamar:** şamar. **Şey:** şey. **Şiir:** şiir. **Şükürlü:** şükreden.

Tefter: defter. **Teftiş:** kontrol. **Tın:** çit. **Tip:** tip. **Tragik:** trajik. **Trolleybus:** trolleybüs. **Trotuar:** kaldırım. **Turgay:** turgay kuşu.

Umur: sıkıntı.

Veran: viran, yıkıntı. **Vokzal:** istasyon.

Yümor: mizah.

Eğer 1973-2002 arasında Gagavuz Türkçesiyle yayımlanan 50'den fazla eserden Dionis Tanasoğlu'nun *Uzun Kervan* (Kişinev 1984), Dimitri Karaçoban'ın *Proza* (Kişinev 1986), Stefan Kuroglu'nun *İlkyaz Türküsü* [Antoloji] (Kişinev 1989), Stefan Bulgar'ın *Canavar Yortuları* (Kişinev 1990) gibi eserleri başta olmak üzere 10 kadar kitap ve *Ana Sözü*, *Sabaa Yıldızı* gibi birkaç süreli yayın taranabilseydi, bu kelimelerin sayısı binlerle ölçülemeyecek kadar artardı. Bu durumda 2002'de yayımlanan sözlüğün kelime sayısının iki katına çıkması işten bile değildi. Ancak Gagavuz Türkçesinin bir anlamda yeni resmî sözlüğü olan ve 30 yıllık aradan sonra çok büyük beklentilerle yayımlanan 2002 baskısında 500 kelimelik bir artış olduğu görülmektedir.

2002'de görülen 12000 kelimenin de pek net olduğu söylenemez. Hem 1973'te hem de 2002'de, sanki bazı gramer şekilleri ve çekim eki almış kelimeler, gereksiz yere madde başı yapılarak sözlükteki kelime sayısı suni olarak artırılmaya çalışılmış gibi görünüyor. Bu tür örnekler iki baskıda da yer aldıkları sayfalarla şöyle sıralanabilir: *atlayarak* / *atlayrak* [*atlayarak* şekli sadece 1973'te var] (1973, 52; 2002, 57), *baalar* (1973, 65; 2002, 67), *bana* (1973, 72; 2002,

74), *bendä*, *bendän*, *beni* (1973, 80'de madde başı yapılan bu kelimelerin anlam açıklaması için *bän* maddesine gönderme yapılmış; 2002, 81'de kelimelerin tümü *bän* maddesine aktarılmış), *benimcä* (1973, 80; 2002, 84), *bendiim* (1973, 80, 2002'de yok), *başkası* (1973'te yok, 2002, 78), *bizdä*, *bizdeki*, *bizdän*, *bizä*, *bizi*, *bizim*, *bizimcä*, *bizimcesinä* (1973, 82'de *bizdä*, *bizdän*, *bizi*; hem *biz* maddesinin altında verilmiş hem de ayrı madde başı yapılarak açıklama için *biz* maddesine göndermede bulunulmuş) *bizim*, *bizimcä*, *bizimcesinä*, *bizimki* (2002, 96'da *bizdä*, *bizdän*, *bizä*, *bizi* kelimeleri; *biz* maddesinde gösterilmiş), *burada*, *buradan*, *buralarda*, *buralardan*, *burayı*, *burda*, *burdan* (1973, 97; 2002, 109), *Canabin* (1973, 184; 2003, 116; madde başı *canabi* olmalıydı, zira *canabiniz*, *canabisi* örnekler bölümünde gösterilmiştir), *çizdeki* (1973 540; 2002, 164), *durmadaan* (1973 165; 2002, 221), *evdekilär* (1973, 173; 2002, 245), *geerdä*, *geerdän*, *geerdeki* (1973, 107, 2002, 267), *gelincä* (1973, 109; 2002, 269), *gençlär* (1973, 110; 2002, 270), *hepsimiz*, *hepsiniz* (2002, 311), *içindä*, *içindekilär* (2002, 317), *ikiyanına* (1973, 200; 2002, 320), *ilerdä*, *ilerdän* (1973, 201; 2002, 320), *kaçarak* (1973, 258; 2002, 321), *kana-kana* (1973, 240; 2002, 346) *kop-* (*kop-kolay* kelimesinin başında bulunan pekiştirme unsuru olarak madde başı yapılmıştır. 1973, 281; 2002, 411), *kup-* (*kop-kolay* kelimesinde olduğu gibi, *kup-kuru*. 1973, 295; 2002, 428), *näända*, *näändan*, *nääni*, *nända*, *nändan*, *näni* (1973, 341; 2002, 480-481), *nerdä*, *nerdän*, *nerdäsä*, *neredä*, *neredäsä*, *nerey*, *nereyi* (1973, 343-344; 2002, 483-484), *olarak* (2002, 492), *olduu* (1973, 350; 2003, 492'de *olduk* şeklinde düzeltilmiş), *ona*, *onda* *ondan*, *onnar*, *onnara*, *onnarda*, *onnarı*, *onnarın*, *onu* (1973, 351; 2002, 493-494), *orada*, *oradan*, *orayı*, *orda*, *ordan* (1973, 351-352; 2002, 394-395), *sevä-sevä* (1973, 405; 2002, 575), *sıp-* (*sıp-sıkı*. 1973, 451; 2002, 582), *sop-* (*sop-soluk*. 1973, 427; 2002, 599), *söp-* (*söp-sökük*. 1973, 431; 2002, 603), *sup-* (*sup-suuk*. 1973, 439; 2002, 611), *uzakta*, *uzaktan* (1973, 484; 2002, 688), *yaptuk* (1973, 214; 2002, 710), *yortarak* (1973, 213; 2002, 721).

Sözlükte çekim eki almış kelimelerin madde başı olarak alınması, gramerlik bir özellik taşıyan çekim ekleriyle yeni bir kelime türeten yapım unsurlarının birbiriyle karıştırıldığını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde sıfatların ilk hece ünlüsünün önüne getirilen *m*, *p*, *r*, *s* sesleriyle oluşturulmuş *kos*, *sıp*, *sop*, *söp*, gibi pekiştirme hecelerinin ayrı bir madde başı olarak gösterilmesi de gramerlik bir özelliğin sözlüğe taşındığını göstermektedir.

Birdän (1973, 85; 2002, 93), *sıradan* (1973, 452; 2002, 582), *toptan* (2002, 666) gibi hâl eklerinin kalıplaşmasıyla yeni bir anlam kazanmış kelimelere de sözlükte yer verilmektedir. Ancak bu tür örnekler, yukarıda açıklanan durumdan tamamen ayrıdır ve böyle kelimelerin madde başı olması isabetlidir.

Dile getirmekte fayda gördüğümüz diğer bir konu da *çizi* ve *çizgi*, *soru* ve *soruş*, *olay* ve *oluş* gibi kök birliği ve anlam yakınlığı olan, ancak farklı biçim özellikleri taşıyan kelimelerin birbiriyle ilgili olduğunu gösteren göndermelerin yapılmasıdır. Bu tür bir uygulama da gereksizdir, böylesi göndermeler sadece aynı kelimenin iki farklı fonetik biçimini göstermek üzere *adet / adeet*, *acı / hacı*, *duvar / duar* gibi kelimeler için yapılmalıdır.

1973'ten farklı olarak 2002'de kelime vurgusunun gösterilmesi, farklılık gösteren ve birden fazla olan vurguların özel bir işaretle gösterilmesi, deyimlerin yıldızla belirtilmesi çok faydalı olmuştur.

1973'te L. Pokrovkaya'nın Rusça olarak yazdığı Gagavuzcanın Kısa Gramer Özeti'nin 2002'de bütünüyle çıkarılması yerine, Gagavuz Türkçesiyle yeni bir gramer bölümünün bulunması daha faydalı olurdu.

Gagavuz Türkçesinin, henüz tam anlamıyla oturmamış bir yazı dili olarak, karşılaştığı en önemli sorun imlâ karışıklığıdır. Bu sebeple yazı diline esas olan bazı özellikler ayrıca belirtilebilir veya iki ve daha fazla fonetik şekli olan kelimelerin hangi şeklinin yazıya esas olduğu ayrı bir işaretle gösterilebilirdi.

Bütün bu eleştiri ve değerlendirmeler, 30 yıl sonra bile olsa, yeniden yayımlanacak bir Gagavuz Türkçesi sözlüğüne katkıda bulunmak amacıyla yöneliktir. Zaten 2002'de görülen hata ve eksikliklerin de büyük bir bölümü, 1973'ün sağlıklı bir şekilde gözden geçirilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Son söz olarak şunu belirtmek gerekir ki, Gagavuz Türkçesinin yeniden eğitim dili olması, günlük konuşma dili olarak yaygınlaşması ve basın yayın hayatında güçlenmesi konusunda büyük katkılarda bulunacak bu sözlüğün yayımlanması çok faydalı olmuştur. Ancak diğer Türk lehçeleri gibi Gagavuz Türkçesinin de söz varlığını bir bütün olarak kayıt altına alacak ve Türkoloji çalışmalarına kaynaklık edecek bir sözlüğünün hazırlanması hâlâ önemli bir ihtiyaçtır.

Nevzat ÖZKAN